

12^η ΔΙΔΑΚΤΙΚΗ ΕΝΟΤΗΤΑ:

Η ηθική αρετή

Κείμενο αναφοράς: Αριστοτέλης, Ἠθικά Νικομάχεια, Β1, 1-4, 1103a14 - b2

Εισαγωγικές πληροφορίες

(Αρχαία Ελληνικά. Φιλοσοφικός λόγος, Γ' Γενικού Λυκείου Ομάδας Προσανατολισμού Ανθρωπιστικών Σπουδών, σελ. 127-129, 133-135, 138-140

Αρχαία Ελληνικά, Φάκελος Υλικού, Γ' Γενικού Λυκείου, ΙΤΥΕ «ΔΙΟΦΑΝΤΟΣ», σελ. 113-114)

Τα Ἠθικά Νικομάχεια, έργο ωριμότητας του Αριστοτέλη, γράφεται πριν εγκαταλείψει για δεύτερη και τελευταία φορά την Αθήνα. Τέσσερις έννοιες συνιστούν το κύριο αντικείμενο μελέτης του Αριστοτέλη στο έργο αυτό, η ευδαιμονία, η αρετή, η φιλία και η ηδονή. Στο Α' βιβλίο των Ἠθικών Νικομαχείων ο Αριστοτέλης, επικεντρωνόμενος στην ευδαιμονία, εκκινεί από τη θέση ότι όλα στη φύση τείνουν σε ένα αγαθό, στο οποίο δεν αποδίδεται ένα και μόνο περιεχόμενο, αλλά υπάρχουν διαφορετικές απόψεις για αυτό. Το ύψιστο αγαθό που μπορούμε να αποκτήσουμε με την πράξη (τό πρακτόν αγαθόν) είναι η **ευδαιμονία**, η οποία ορίζεται ως ψυχής ἐνέργειά τις κατ' ἀρετήν τελείαν. Κατά συνέπεια κρίνεται αναγκαία η μελέτη της αρετής, η οποία διακρίνεται σε **ηθική** και **διανοητική**. Στην αριστοτελική τελεολογική σύλληψη η αρετή διαχωρίζεται από την ευδαιμονία, αλλά οι δύο έννοιες συνδέονται μεταξύ τους με σχέση μέσου και σκοπού. Τελικός σκοπός και αυτοσκοπός είναι η ευδαιμονία και ο άνθρωπος την κατακτά με την αρετή.

Στο Β' βιβλίο των Ἠθικών Νικομαχείων, στο οποίο ανήκουν και οι ενότητες του σχολικού εγχειριδίου, ο Αριστοτέλης επικεντρώνει την προσοχή του στην εξέταση της ηθικής αρετής ως μέσου για να φτάσει ο άνθρωπος στην ευδαιμονία (1ο βιβλίο). Επιχειρεί να ορίσει την ηθική αρετή ως *έξη*, δηλαδή μόνιμο επίκτητο γνώρισμα που χαρακτηρίζεται από μεσότητα ανάμεσα σε δύο άκρα (= κακίες), και να παρουσιάσει τις επιμέρους ηθικές αρετές.

Δομή

- Τα είδη της αρετής: **Διανοητική** (< Διδασκαλία) και **Ηθική** (< Έθος): *Διττῆς δὴ τῆς ἀρετῆς οὐσῆς, τῆς μὲν διανοητικῆς τῆς δὲ ἠθικῆς, ἡ μὲν διανοητικὴ τὸ πλεῖον ἐκ διδασκαλίας ἔχει καὶ τὴν γένεσιν καὶ τὴν αὔξησιν, διόπερ ἐμπειρίας δεῖται καὶ χρόνου, ἡ δ' ἠθικὴ ἐξ ἔθους περιγίνεται, ὅθεν καὶ τοῦνομα ἔσχηκε μικρὸν παρεκκλῖνον ἀπὸ τοῦ ἔθους.*
- Η αποδεικτέα θέση - οι ηθικές αρετές δεν υπάρχουν μέσα μας εκ φύσεως: *Ἐξ οὗ καὶ δῆλον ὅτι οὐδεμία τῶν ἠθικῶν ἀρετῶν φύσει ἡμῖν ἐγγίνεται*
- Παραδείγματα που στηρίζουν την αποδεικτέα θέση: *οὐθὲν γὰρ τῶν φύσει ὄντων ἄλλως ἐθίζεται, οἷον ὁ λίθος φύσει κάτω φερόμενος οὐκ ἂν ἐθισθείη ἄνω φέρεσθαι, οὐδ' ἂν μυριάκις αὐτὸν ἐθίζη τις ἄνω ριπτῶν, οὐδὲ τὸ πῦρ κάτω, οὐδ' ἄλλο οὐδὲν τῶν ἄλλως πεφυκότων ἄλλως ἂν ἐθισθείη.*
- Συμπέρασμα (Οι ηθικές αρετές < προδιάθεση και έθος): *Οὐτ' ἄρα φύσει οὔτε παρὰ φύσιν ἐγγίνονται αἱ ἀρεταί, ἀλλὰ πεφυκόσι μὲν ἡμῖν δέξασθαι αὐτάς, τελειούμενοις δὲ διὰ τοῦ ἔθους.*

- Σχετικά με όσα έχουμε μέσα μας εκ φύσεως
- Η δύναμει και ενεργεία κατάσταση στις φυσικές ιδιότητες του ανθρώπου: Ἔτι ὅσα μὲν φύσει ἡμῖν παραγίνεται, τὰς δυνάμεις τούτων πρότερον κομιζόμεθα, ὕστερον δὲ τὰς ἐνεργείας ἀποδίδομεν
- Παραδείγματα από τις ανθρώπινες αισθήσεις: (ὅπερ ἐπὶ τῶν αἰσθήσεων δῆλον· οὐ γὰρ ἐκ τοῦ πολλάκις ἰδεῖν ἢ πολλάκις ἀκοῦσαι τὰς αἰσθήσεις ἐλάβομεν, ἀλλ' ἀνάπαλιν ἔχοντες ἐχρησάμεθα, οὐ χρησάμενοι ἔσχομεν)·
- Σχετικά με τις ηθικές αρετές
- Η δύναμει και ενεργεία κατάσταση στις αρετές: τὰς δ' ἀρετὰς λαμβάνομεν ἐνεργήσαντες πρότερον,
- Αναλογική αναφορά στις τέχνες: ὥσπερ καὶ ἐπὶ τῶν ἄλλων τεχνῶν
- Παραδειγματική / αναλογική στήριξη της θέσης: ἃ γὰρ δεῖ μαθόντας ποιεῖν, ταῦτα ποιοῦντες μαθάνομεν, οἷον οἰκοδομοῦντες οἰκοδόμοι γίνονται καὶ κιθαρίζοντες κιθαρισταί· οὕτω δὲ καὶ τὰ μὲν δίκαια πράττοντες δίκαιοι γινόμεθα, τὰ δὲ σώφρονα σώφρονες, τὰ δ' ἀνδρεῖα ἀνδρεῖοι.

Ερμηνευτικά σχόλια

«Διττῆς δὴ ... ἀπὸ τοῦ ἔθους.»· Γενετικός ορισμός της διανοητικής και ηθικής αρετής.

Κυρίαρχη έννοια στο δεύτερο βιβλίο των Ηθικών Νικομαχείων είναι η αρετή. Στην αρχαία ελληνική σήμαινε την ικανότητα, την υπεροχή, την ανωτερότητα, την τελειότητα των ανδρών, την ευγενική καταγωγή, προτέρημα, αξιότητα, πλεονέκτημα, ευψυχία, ανδρεία, δύναμη, πνευματικά και ψυχικά χαρίσματα, ψυχικό μεγαλείο, αγνότητα ψυχής, τα χαρίσματα εν γένει του ανθρώπου, ιδιότητα. Έτσι, μιλάμε για την αρετή του πολεμιστή, του ρήτορα, του αλόγου, του ματιού (όλα αυτά θα αναφερθούν από τον Αριστοτέλη σε επόμενες ενότητες). Δεν είχε, επομένως, καθαρά ηθικό περιεχόμενο, όπως σήμερα, γι' αυτό και στο κείμενο προσδιορίζεται από τα επίθετα διανοητική και ηθική.

Η πορεία της σκέψης του Αριστοτέλη στο συγκεκριμένο απόσπασμα έχει ως αφετηρία προηγούμενη θέση του σχετικά με τα είδη της αρετής. Η πληροφορία ότι η αρετή διαιρείται σε διανοητική και ηθική υποτάσσεται στην κύρια ιδέα του αποσπάσματος που αναφέρεται στον γενετικό ορισμό* της ηθικής αρετής. Άλλωστε η λογική υπόταξη προκύπτει και από τη συντακτική υπόταξη, καθώς η μετοχή «Διττῆς δὴ τῆς ἀρετῆς οὐσης» είναι αιτιολογική και γενική απόλυτη.

Ο Αριστοτέλης προκρίνει την απόδοση των γενετικών γνωρισμάτων προκειμένου να ορίσει τα δύο είδη της αρετής. Έτσι ορίζει τα δύο είδη της αρετής με βάση τον τρόπο, με τον οποίο παράγονται και αναπτύσσονται.

*Σημείωση: (Οι ορισμοί ανάλογα με τον τρόπο με τον οποίο ορίζεται η οριστέα έννοια χωρίζονται σε αναλυτικούς, δηλ. παρουσιάζονται τα γνωρίσματα που συνιστούν την ουσία της έννοιας, και σε γενετικούς ή συνθετικούς, δηλαδή περιγράφεται η διαδικασία γένεσης της οριστέας έννοιας από τα αναγκαία και ουσιώδη συστατικά της μέρη. Επίσης ανάλογα με το περιεχόμενό τους σε γραμματικούς / ετυμολογικούς, όταν δηλαδή η προσέγγιση της οριστέας έννοιας γίνεται με αξιοποίηση των γραμματικών / ετυμολογικών γνωρισμάτων της, και σε πραγματικούς, όταν η προσέγγιση γίνεται με αναφορά στα γνωρίσματα του αντικειμένου του ίδιου στο οποίο

αναφέρεται η οριστέα έννοια. Στην ενότητα που εξετάζουμε αξιοποιούνται ο γενετικός / πραγματικός και ο γραμματικός / ετυμολογικός ορισμός).

Αρετές

είδη	Διανοητικές επιστήμη, νους, σοφία, τέχνη και φρόνηση	Ηθικές ανδρεία, σωφροσύνη, δικαιοσύνη κ.ά.
Μέρος της ψυχής στο οποίο αντιστοιχούν	Το «λόγον ἔχον»	«ἐπιθυμητικόν» Το μετέχον και στο «λόγον ἔχον» και στο «ἄλογον» μέρος της ψυχής
Το χαρακτηριστικό τους γνώρισμα	μεταδόσιμες ἔχουν γένεσιν και αύξησιν	επίκτητες Προϋποθέτουν τη φυσική προδιάθεση του ανθρώπου να τις δεχτεί
Τρόπος απόκτησης	διδασκαλία (Εμπειρία και χρόνος) Κυρίαρχος ο ρόλος του δασκάλου	ἔθος / το ἐθίζειν Κυρίαρχος ο ρόλος του μαθητή

α. Οι διανοητικές αρετές (βλ. σχόλιο φακέλου υλικού σελ. 117)

«ἢ μὲν διανοητικὴ τὸ πλεῖον ἐκ διδασκαλίας ἔχει καὶ τὴν γένεσιν καὶ τὴν αὐξήσιν, διόπερ
ἐμπειρίας δεῖται καὶ χρόνου» Οι διανοητικές αρετές (π.χ. σοφία, φρόνηση, σύνεση) σχετίζονται
με τη λογική και ανήκουν, σύμφωνα με τον χωρισμό του Αριστοτέλη, στο καθαρά λογικό μέρος
της ψυχής, το «λόγον ἔχον» μέρος. Η διανοητική αρετή συνδέεται με το νου που είναι ένα από
τα τρία κύρια στοιχεία της ψυχής. Τα άλλα δύο είναι η αίσθηση και η όρεξη.

Παράγοντες που συμβάλλουν στη γένεση και την ανάπτυξή τους είναι κατά κύριο λόγο
η **διδασκαλία**, η οποία απαιτεί **εμπειρία** και **χρόνο**. Η φράση «τὸ πλεῖον» (= κατά κύριο λόγο)
υποδηλώνει την ύπαρξη κι άλλων παραγόντων που δεν αναφέρονται στο κείμενο. Την κύρια,
λοιπόν, ευθύνη για τη μετάδοσή τους την έχει ο **δάσκαλος**. Η διανοητική αρετή δεν
ολοκληρώνεται ποτέ, είναι μια πορεία συνεχούς κατάκτησης της γνώσης, γι' αυτό και ο
Αριστοτέλης επιλέγει τη λέξη «αύξηση» που δηλώνει διαρκή καλλιέργεια της διάνοιας. Η τόσο
σύντομη αναφορά στις διανοητικές αρετές οφείλεται στο ότι ο Αριστοτέλης θέλει απλώς να
διακρίνει τα δύο είδη αρετής και να τονίσει τις διαφορές τους. Θα αναφερθεί διεξοδικά σ' αυτές
στο έκτο βιβλίο

β. Οι ηθικές αρετές

«ἢ δ' ἠθικὴ ἐξ ἔθους περιγίνεται»: (βλ. σχόλιο φακέλου υλικού σελ. 117)

Ως γενικός όρος η «ηθική αρετή» αποδίδει την τάση ελέγχου ορισμένων συναισθημάτων
και ορθής δράσης. Με τον πληθυντικό αριθμό εννοούμε τον κατάλογο αρετών που αναφέρονται
σε συγκεκριμένα συναισθήματα (φόβου, ηδονής, οργής), στις επιδιώξεις του πλούτου και της

κοινωνικής αναγνώρισης. Ο Αριστοτέλης διεύρυνε το πλάτος της έννοιας της ηθικής αρετής σε σχέση με τον Πλάτωνα, ο οποίος δεχόταν τέσσερις κύριες ηθικές αρετές, τη σοφία, την ανδρεία, τη σωφροσύνη και τη δικαιοσύνη.

Οι ηθικές αρετές (π.χ. η δικαιοσύνη, η σωφροσύνη, η ανδρεία) ανήκουν, σύμφωνα με τον χωρισμό του Αριστοτέλη, στο «ἐπιθυμητικόν», στο μέρος δηλαδή της ψυχής που μετέχει και στο «λόγον ἔχον» και στο «ἄλογον» μέρος. Η κατάκτησή τους οφείλεται στον **εθισμό** («ἔθος»), δηλαδή στη συνήθεια που διαμορφώνεται με την επανάληψη μιας ενέργειας. Ότι το «ἦθος» (= ο χαρακτήρας) δεν είναι απλώς συναρτημένο προς το ἔθος (= τον εθισμό, τη συνήθεια, την άσκηση σε έναν συγκεκριμένο τρόπο συμπεριφοράς), αλλά ότι εξαρτάται σε απόλυτο βαθμό από αυτό, ήταν μια βαθύτατη πίστη του Αριστοτέλη. Προς το τέλος των Ηθικών Νικομαχείων μιλώντας για το πόσο δύσκολο είναι να εγκαθιδρυθεί **ἦθος εὐγενές και ὡς ἀληθές φιλόκαλον** στις ψυχές των νέων, τονίζει τη σημασία που έχει να «καλλιεργηθεί» τοῖς ἔθεσι, άρα με σύστημα και υπομονή η ψυχή του νέου, όπως καλλιεργείται η γη, «που θα θρέψει τον σπόρο».

Από τα παραπάνω προκύπτει ότι την ευθύνη για την κατάκτηση των ηθικών αρετών την έχει ο ίδιος ο άνθρωπος. Εξαρτάται μάλιστα σε απόλυτο βαθμό από αυτόν αν θα φτάσει στον στόχο του, αν θα αποκτήσει ἦθος «**εὐγενές καὶ φιλόκαλον**». Και για να το κατορθώσει, πρέπει να καταβάλει επίπονη προσπάθεια και αγώνα, να εθίσει την ψυχή του σε πράξεις ενάρετες, να την καλλιεργήσει «διὰ τοῦ ἔθους». Τέτοιες απόψεις υποστήριζε και ο Πλάτωνας (Νόμοι 792). Σοφός λοιπόν γίνεται κανείς κατά κύριο λόγο με τη βοήθεια του δασκάλου, ενώ αγαθός γίνεται με τη θέληση και την επιμονή του στην άσκηση της αρετής. Βέβαια, για να φτάσει στον στόχο του, πρέπει να καταβάλει επίπονη προσπάθεια και αγώνα.

«**ὅθεν καὶ τούνομα ἔσχηκε μικρὸν παρεκκλίνον ἀπὸ τοῦ ἔθους.**» Συχνά οι αρχαίοι Έλληνες επιχειρούσαν να ετυμολογήσουν τις λέξεις τους, να βρουν δηλαδή την αρχική τους σημασία, επειδή πίστευαν ότι οι λεκτικές σχέσεις αποδίδουν πραγματικές σχέσεις των σημαινομένων, αντίληψη αποδεκτή και από τη σύγχρονη Γλωσσολογία. Το ίδιο έγινε πολλές φορές και με τον Αριστοτέλη, που έχοντας πάθος με την ανακάλυψη των πραγματικών σημασιών των λέξεων και πιστεύοντας ότι είναι σε θέση να τις ανακαλύψει, επιχειρούσε μέσα από την ετυμολογική συγγένεια δύο εννοιών να βρει τη σημασιολογική τους συγγένεια. Ο Αριστοτέλης πίστευε στην ταυτότητα «λέγεσθαι = εἶναι». Αυτό θα πει ότι ο Αριστοτέλης έδινε οντολογικό περιεχόμενο στις λέξεις, πίστευε δηλαδή πως ένα πράγμα «υπάρχει» ή «είναι έτσι», αφού η γλώσσα το εμφανίζει ως «υπάρχον» ή ως «τέτοιας λογής». Με απλά λόγια τα πράγματα είναι ακριβώς έτσι όπως τα δηλώνουν οι λέξεις.

Ο Αριστοτέλης αρχίζει τη διερεύνηση της έννοιας «ηθική» συνδέοντάς την ετυμολογικά με τη λέξη «ἔθος». Ο ετυμολογικός συσχετισμός των λέξεων «ἦθος» και «ἔθος» είναι σωστός, καθώς το «ἦθος» είναι ο εκτεταμένος τύπος του όρου «ἔθος» (J.B.Hofmann, Ετυμολογικόν Λεξικόν της Αρχαίας Ελληνικής). Οι δύο όροι συμπίπτουν και σημασιολογικά και μάλιστα με σχέση αιτίου - αποτελέσματος, γιατί το «ἔθος» (= συνήθεια, έθιμο) ως αίτιο οδηγεί στο «ἦθος» (= ο χαρακτήρας) που προκύπτει ως αποτέλεσμα. Ο χαρακτήρας του ανθρώπου και τα ποιοτικά γνωρίσματά του διαμορφώνονται με τη συνειδητή επανάληψη των ίδιων ενεργειών, με αποτέλεσμα να γίνονται αναπόσπαστο στοιχείο της προσωπικότητάς του. Άλλωστε στην αρχαία ελληνική γλώσσα είχε γίνει ήδη η διάκριση των εννοιών «ἔθος» και «ἦθος». Κατά λογική

συνέπεια και ο φιλοσοφικός όρος «ἠθική» παραπέμπει στη μελέτη των ηθών, των αντιλήψεων, των ατομικών και συλλογικών μορφών συμπεριφοράς και των ατομικών και κοινωνικών στάσεων

«**Ἐξ οὗ καὶ δῆλον... διὰ τοῦ ἔθους.**» ΟΙ ΗΘΙΚΕΣ ΑΡΕΤΕΣ ΑΠΟΚΤΟΥΝΤΑΙ ΜΕ ΤΟΝ ΕΘΙΣΜΟ. Ο Αριστοτέλης αξιοποιώντας τον ετυμολογικό ορισμό της λέξης «ἠθική», συνεχίζει με τη διερεύνηση των στοιχείων που θα του επιτρέψουν να συνθέσει τον γενετικό / πραγματικό ορισμό της έννοιας. Η διερεύνησή του έχει εμπειρικό χαρακτήρα και με αναφορά συγκεκριμένων παραδειγμάτων συνάγει τον επίκτητο χαρακτήρα της ηθικής αρετής. Επίσης περνάει από την καταφατική διατύπωση «ἢ δ' ἠθικὴ ἐξ ἔθους περιγίνεται» σε μια σειρά εννέα αποφαιτικών διατυπώσεων, για να αποκλείσει κάθε διαφορετική περίπτωση από την αποδεικτέα. Με τον τρόπο αυτό ο λόγος του γίνεται επιστημονικότερος, γιατί θα αποδείξει με ακρίβεια και πειστικότητα ότι η ηθική αρετή είναι επίκτητη, αφού πρώτα αποκλείσει τι δεν είναι (Ἐξ οὗ καὶ δῆλον ὅτι οὐδεμία τῶν ἠθικῶν ἀρετῶν φύσει ἡμῖν ἐγγίνεται· οὐθὲν γὰρ τῶν φύσει ὄντων ἄλλως ἐθίζεται, οἷον ὁ λίθος φύσει κάτω φερόμενος οὐκ ἂν ἐθισθῇ ἄνω φέρεσθαι, οὐδ' ἂν μυριάκις αὐτὸν ἐθίξῃ τις ἄνω ρίπτων, οὐδὲ τὸ πῦρ κάτω, οὐδ' ἄλλο οὐδὲν τῶν ἄλλως πεφυκότων ἄλλως ἂν ἐθισθῇ. **Οὐτ'** ἄρα φύσει οὔτε παρὰ φύσιν ἐγγίνονται αἱ ἀρεταί).

«**Ἐξ οὗ καὶ δῆλον οὐδεμία τῶν ἠθικῶν ἀρετῶν φύσει ἡμῖν ἐγγίνεται.**» Ο Αριστοτέλης συνάγει αποφαιτικό συμπέρασμα από την προηγούμενη ετυμολογική προσέγγιση του όρου «ἠθική» και εισάγει τον όρο «φύσει» τον οποίο αποκλείει από γενετικό γνώρισμα της ηθικής αρετής. Η συλλογιστική πορεία που ακολούθησε ο Αριστοτέλης είναι η εξής:

- Η λέξη «ἠθική» συνδέεται ετυμολογικά και σημασιολογικά με τη λέξη «ἔθος».
- «ἔθος» είναι ο εθισμός, η συνήθεια που προέρχεται από την επανάληψη.
- Αφού, λοιπόν, η «ἠθική» συνδέεται σημασιολογικά με το «ἔθος», αυτό σημαίνει ότι η ηθική, δηλαδή οι ηθικές αρετές, σχετίζονται με τον εθισμό, τη συνήθεια που προέρχεται από την επανάληψη μιας ηθικής ενέργειας.
- Ότι, όμως, σχετίζεται με τον εθισμό, τη συνήθεια και την επανάληψη είναι επίκτητο χαρακτηριστικό.
- Άρα, οι ηθικές αρετές δεν υπάρχουν μέσα μας εκ φύσεως (αποδεικτέα θέση: «οὐδεμία τῶν ἠθικῶν ἀρετῶν φύσει ἡμῖν ἐγγίνεται»).

Αντίθεση με την παλιά αριστοκρατική αντίληψη: Η θέση του Αριστοτέλη ότι η αρετή δεν είναι έμφυτη, αλλά είναι αποτέλεσμα συνήθειας, έρχεται σε αντίθεση με την παλιά αριστοκρατική αντίληψη. Σύμφωνα μ' αυτή, η αρετή είναι δώρο της φύσης ή των θεών, το οποίο τελεσίδικα δίνεται ή δεν δίνεται στον άνθρωπο τη στιγμή της γέννησής του και είναι προνόμιο των ευγενών («τῶν ἀρίστων»). Φυσικά, κληροδοτείται και στους απογόνους τους, αλλά δεν δίνεται στους πολλούς. Την άποψη αυτή τη συναντάμε σε πολλούς ποιητές (στον Όμηρο, τον Τυρταίο, τον Θέογνη, τον Πίνδαρο). Χαρακτηριστικά είναι τα λόγια της Αντιγόνης προς την Ισμήνη στο έργο Αντιγόνη του Σοφοκλή: «δείξεις τάχα εἴτε εὐγενὴς πέφυκας, εἴτ' ἐσθλῶν κακὴ». Επίσης, ο Ξενοφώντας στο έργο του Αγησίλαος αποδίδει την αρετή του Αγησίλαου στην ευγενική του καταγωγή.

Η αντίληψη σύμφωνα με την οποία αξιόλογος είναι μόνο ο άνθρωπος που έχει φυάν, δεν έχει πια την έγκριση τον Αριστοτέλη. [Πάντως, και για τον τελευταίο ο στόχος της ύψιστης

μορφής της ευδαιμονίας για τον απλό άνθρωπο ή τον δούλο είναι ανέφικτος, για τον δούλο το άριστο είναι να αποτελεί ένα ζωντανό εργαλείο. Από αυτή την άποψη η ηθική του Αριστοτέλη είναι κατά βάση αριστοκρατική ηθική.]

«οὐθὲν γὰρ τῶν φύσει ὄντων ἄλλως ἐθίζεται, οἷον ὁ λίθος φύσει κάτω φερόμενος οὐκ ἂν ἐθισθείη ἄνω φέρεσθαι, οὐδ' ἂν μυριάκις αὐτὸν ἐθίζῃ τις ἄνω ῥιπτῶν, οὐδὲ τὸ πῦρ κάτω, οὐδ' ἄλλο οὐδὲν τῶν ἄλλως πεφυκότων ἄλλως ἂν ἐθισθείη.» (Τα παραδείγματα του Αριστοτέλη.) Προκειμένου να στηρίξει ο Αριστοτέλης τη θέση του, ότι οι ηθικές αρετές δεν υπάρχουν μέσα μας εκ φύσεως («οὐδεμία τῶν ἠθικῶν ἀρετῶν φύσει ἡμῖν ἐγγίνεται»), θα χρησιμοποιήσει δύο γνωστά **παραδείγματα** παρμένα από τον χώρο της φύσης: την **πέτρα** και τη **φωτιά**. Η πέτρα πάντοτε θα κινείται με πορεία προς τα κάτω, διότι υπακούει στον φυσικό νόμο της βαρύτητας, που είναι σταθερός και αμετάβλητος. Η φωτιά πάντοτε θα έχει πορεία προς τα πάνω λόγω της φυσικής ιδιότητας των θερμών αερίων, που επίσης είναι σταθερή και δεν μεταβάλλεται. Άρα, από τα παραπάνω προκύπτει ότι οι φυσικοί νόμοι δεν μεταβάλλονται, όσο κι αν προσπαθήσει κάποιος. Επομένως, εφόσον οι ηθικές αρετές μεταβάλλονται και δεν μένουν σταθερές, όπως τα πράγματα που γεννιούνται με μια ιδιότητα εκ φύσεως, αποδεικνύεται ότι δεν είναι έμφυτες. Έτσι, ο Αριστοτέλης καταφέρνει να αποδείξει τη θέση του μέσα από έναν **επαγωγικό συλλογισμό**.

Και τα δύο παραδείγματα, που ο Αριστοτέλης χρησιμοποιεί επαγωγικά για να συναγάγει γενικό και καθολικό συμπέρασμα, ανήκουν στα απλά δεδομένα της **εμπειρίας**. Δεν θα ήταν υπερβολή να λέγαμε πως κανένας άλλος φιλόσοφος δεν έκανε τα απλά δεδομένα της εμπειρίας, της καθημερινής ζωής, αφετηρία για τη σκέψη του στον βαθμό που το έκανε ο Αριστοτέλης. Σωστά ειπώθηκε ότι η φιλοσοφία του περί τέλους, π.χ., είναι στην πραγματικότητα «θεμελιωμένη πάνω στο εμπειρικό δεδομένο ότι από βελανίδι γεννιέται μια βελανιδιά», ή ότι «η πολιτική του θεωρία αναπτύχθηκε από τους διαλογισμούς του σχετικά με τη ζωή μέσα στο πλαίσιο ενός νοικοκυριού». Πραγματικά, «συχνά ένα μόνο εμπειρικό δεδομένο μπορεί να είναι για αυτόν ικανοποιητική βάση για να προχωρήσει σε μια θεωρία με συνέπειες μεγάλης σημασίας». Δεν ήταν, στα αλήθεια, αυτό το αμείωτο ενδιαφέρον του για τα απλά πράγματα της καθημερινής ζωής που έκανε τον Αριστοτέλη – επαναστατικά πρώτον – μελετητή του κόσμου των ζώων και των φυτών;

«Οὐτ' ἄρα φύσει οὔτε παρὰ φύσιν ἐγγίνονται αἱ ἀρεταί, ἀλλὰ πεφυκόσι μὲν ἡμῖν δέξασθαι αὐτάς, τελειούμενοις δὲ διὰ τοῦ ἔθους.» Το κείμενο ολοκληρώνεται με γενικό συμπέρασμα που μοιάζει, αλλά δεν είναι, αντιφατικό, ότι οι ηθικές αρετές δεν υπάρχουν μέσα μας εκ φύσεως, αλλά ούτε και αντίθετα προς αυτή. Ο Αριστοτέλης εννοεί ότι οι ηθικές αρετές δεν είναι έμφυτες, ούτε όμως και αντίθετες με τη φύση, αλλά ο άνθρωπος έχει «**δυνάμει**», από τη φύση του (πεφυκόσι), την **προδιάθεση** να δεχτεί την αρετή, ωστόσο γίνεται **τέλειος** (τελειούμενοις) με τον **εθισμό** του σε αυτή. Κατά τον φιλόσοφο, η άσκηση της αρετής είναι δυνατότητα (πεφυκόσι) και όχι χαρακτηριστικό, δοσμένη στον άνθρωπο από τη φύση. Επομένως, ο ίδιος είναι ο μόνος υπεύθυνος για το αν θα φτάσει στην αρετή βελτιώνοντας αδιάλειπτα τη συμπεριφορά του, διαμορφώνοντας τον χαρακτήρα του, το ήθος του. Η δυνατότητα που του δίνει η φύση μπορεί να γίνει πραγματικότητα, μόνο αν ο άνθρωπος το επιλέξει και το επιδιώξει με προσωπικό αγώνα

και άσκηση. Έτσι ο Αριστοτέλης θεωρεί ότι η κατάκτηση της ηθικής αρετής από τον άνθρωπο εξαρτάται από την **προαίρεση**, την προσωπική επιλογή του.

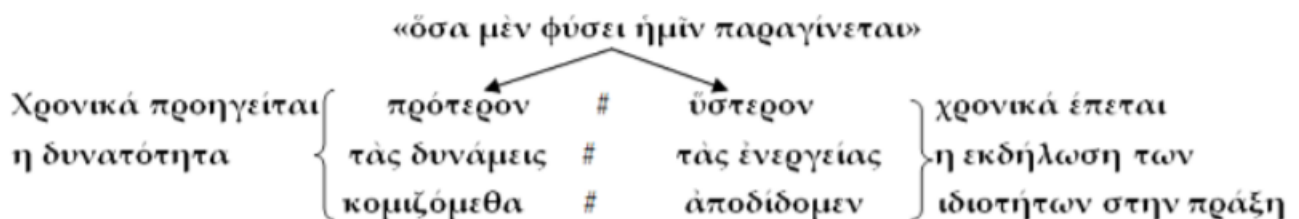
Ακόμη, με τη λέξη «**τελειούμενοις**» ο Αριστοτέλης μας παραπέμπει σ' έναν χαρακτηριστικό όρο της φιλοσοφίας του, το «**τέλος**», που σημαίνει την ολοκλήρωση, την επίτευξη του ύψιστου σκοπού. Θεωρεί, δηλαδή, τις ηθικές αρετές το μέσο, με το οποίο ο άνθρωπος θα φτάσει στην ολοκλήρωσή του, στο ξεπέρασμα της ζωώδους φύσης του και στην κατάκτηση της ευδαιμονίας.

Επιπλέον, η παρατακτική, αντιθετική σύνδεση των μετοχών «*πεφυκόσι μὲν ἡμῖν δέξασθαι αὐτάς, τελειούμενοις δὲ διὰ τοῦ ἔθους*» προετοιμάζει την αναφορά στο χαρακτηριστικό ζεύγος των αριστοτελικών εννοιών «δυνάμει και ενεργεία» οι οποίες αναφέρονται αμέσως μετά. Ο άνθρωπος έχει τη φυσική προδιάθεση να δεχθεί τις ηθικές αρετές (*πεφυκόσι μὲν ἡμῖν δέξασθαι αὐτάς* = δυνάμει κατάσταση), αλλά η τελειοποίησή του σε αυτές θα γίνει με τον εθισμό (*τελειούμενοις δὲ διὰ τοῦ ἔθους* = ενεργεία κατάσταση) και εφόσον βέβαια το έχει επιλέξει.

«Ἐτι ὅσα μὲν φύσει... οὐ χρησάμενοι ἔσχομεν» » **Η δυνάμει ΚΑΙ ενεργεία ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ ΣΤΙΣ ΦΥΣΙΚΕΣ ΙΔΙΟΤΗΤΕΣ ΤΟΥ ΑΝΘΡΩΠΟΥ**

«Ἐτι...» Με τη λέξη ἔτι ο Αριστοτέλης δηλώνει ή ότι εισάγει νέο επιχείρημα (που έρχεται να προστεθεί στα προηγούμενα) ή ότι προχωρεί σε βαθύτερη εξέταση του θέματός του. Το νέο του λοιπόν επιχείρημα είναι εδώ το ακόλουθο: «Ορισμένα πράγματα ο άνθρωπος τα έχει εκ φύσεως (την όραση π.χ. ή την ακοή)· στην περίπτωση λοιπόν αυτών των πραγμάτων κάνουμε τη διαπίστωση ότι αυτά στην αρχή υπάρχουν μέσα μας ως δυνατότητες· στις σχετικές ενέργειες προχωρούμε αργότερα (επειδή γεννιέμαι με την ικανότητα να βλέπω, «αρχίζω κάποια στιγμή» να βλέπω· ή: επειδή γεννιέμαι με την ικανότητα να ακούω, «αρχίζω κάποια στιγμή» να ακούω). Δεν συμβαίνει το ίδιο με τις αρετές· στη δική τους περίπτωση πρέπει να **προηγηθούν** οι ενέργειες, αν είναι να βρεθώ κάποια στιγμή να έχω πια την κάθε επιμέρους συγκεκριμένη ιδιότητα = δύναμη = ικανότητα να συμπεριφέρομαι έτσι ή έτσι. Αν έτσι έχουν τα πράγματα, θα πει ότι οι αρετές δεν ανήκουν σ' αυτά που ο άνθρωπος τα έχει εκ φύσεως». Το «ἔτι» αποκτά εδώ **μεταβατική και προσθετική σημασία**.

«ὅσα μὲν φύσει ἡμῖν παραγίνεται»

Ο Αριστοτέλης αρχίζει το νέο επιχείρημα με αναφορά σε όσα ο άνθρωπος έχει από τη φύση και όχι από εθισμό. Αυτά, λοιπόν, που δόθηκαν από τη φύση, δόθηκαν αρχικά ως **δυνατότητες** και, όταν αναπτύχθηκαν πλήρως τα γνωρίσματά τους, έγιναν ικανότητες, περιήλθαν δηλαδή στην **ἐνεργεία** κατάσταση. Στην κατηγορία αυτή κατατάσσει τις αισθήσεις, οι οποίες δόθηκαν ως *a priori* στοιχεία της ύπαρξης του ανθρώπου. Έτσι ο άνθρωπος διαθέτει εκ των προτέρων τα αισθητήρια όργανα, τα οποία του δίνουν τη δυνατότητα να αισθάνεται, όταν ολοκληρωθεί η ανάπτυξή τους. Για περαιτέρω διευκρίνιση ο Αριστοτέλης αναφέρει την ακοή και

την όραση ως παραδείγματα, με τα οποία δείχνει ότι ο άνθρωπος διαθέτει πρώτα τη δυνατότητα να ακούει και να βλέπει και στη συνέχεια ακούει και βλέπει.

Η διάκριση **δύναμης** και **ενέργειας** απασχολεί τον Αριστοτέλη κυρίως στα *Μετά τα Φυσικά*, στο Θ βιβλίο. **Δύναμις** είναι η δυνατότητα ενός όντος να περνά από μια κατάσταση σε μια άλλη, που έχει ένα πράγμα ή ένα ον να γίνει ή να κάνει κάτι φτάνοντας στο τέλος του, στην τελειοποίησή του, ενώ **ενέργεια** είναι η πραγμάτωση αυτής της δυνατότητας. Για τον Αριστοτέλη, η «ενέργεια» έχει μεγαλύτερη σημασία από τη «δύναμιν», αφού η πρώτη εξαρτάται από την προσπάθεια που καταβάλλει κάθε άνθρωπος, την προσωπική ευθύνη και προαίρεση, ενώ η δεύτερη σχετίζεται με τη φύση και υπάρχει ανεξάρτητα από τον άνθρωπο. Στο κείμενο συνδέει «τὰς δυνάμεις» με το «πρότερον» και «τὰς ἐνεργείας» με το «ὑστερον» εννοώντας ότι οι «δυνάμεις» έχουν χρονική προτεραιότητα – και όχι λογική και οντολογική – έναντι των «ἐνεργειῶν».

Τα τρία είδη των δυνάμεων: Στο έργο του *Μετά τα Φυσικά* (Θ5.1047b 31-35): «*Ἀπασῶν δὲ τῶν δυνάμεων οὐσῶν τῶν μὲν συγγενῶν οἶον τῶν αἰσθήσεων, τῶν δὲ ἔθει οἶον τῆς τοῦ αὐλεῖν, τῶν δὲ μαθήσει οἶον τῆς τῶν τεχνῶν*», ο Αριστοτέλης διακρίνει τρία είδη δυνάμεων: α. «εγγενείς», αυτές που υπάρχουν στον άνθρωπο από τη γέννησή του (π.χ. οι αισθήσεις) και συνδέονται με το άλογο μέρος της ψυχής, β. «ἐξ ἔθους», αυτές που τις αποκτά ο άνθρωπος με την άσκηση, τον εθισμό (π.χ. οι πρακτικές τέχνες, το παίξιμο ενός μουσικού οργάνου) και συνδέονται με το άλογο και με το λογικό μέρος της ψυχής και γ. «ἐκ μαθήσεως», τις δυνάμεις που τις αποκτά ο άνθρωπος με τη μάθηση (π.χ. οι επιστημονικές γνώσεις) και συνδέονται και αυτές με το λογικό μέρος της ψυχής. **«τὰς δ' ἀρετὰς λαμβάνομεν... τὰ δ' ἀνδρεία ἀνδρεῖοι.»** Η δύναμις **ΚΑΙ** ἐνεργεία **ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ ΣΤΙΣ ΑΡΕΤΕΣ**. Ο Αριστοτέλης συνεχίζει με τις αρετές αντιθετικά προς τα φυσικά γνωρίσματα. Οι ηθικές αρετές δεν υπάρχουν μέσα μας εν σπέρματι, αλλά τις αποκτούμε με τις πράξεις μας. Ο Αριστοτέλης εννοεί προφανώς ότι με τις αρετές συνδέονται δύο είδη πράξεων: α) οι πράξεις άσκησης με σκοπό την απόκτηση των αρετών, και αυτό αντιστοιχεί στη δύναμις κατάσταση και β) οι πράξεις της αρετής, αφού έχει γίνει ἔξη, μόνιμο γνώρισμα του χαρακτήρα και αυτό αντιστοιχεί στην ενεργεία κατάσταση.

Συνεπώς, στην ηθική αρετή και η δύναμις εκδηλώνεται ως ενέργεια, ως πράξη προς απόκτησή της, ενώ η ενέργεια ως πράξη εφαρμογής της κατακτημένης ἤδη ιδιότητας. Οι ηθικές αρετές είναι αποτέλεσμα ἔμπρακτης ενεργοποίησης του ανθρώπου και κατακτώνται με την άσκησή του σε αυτές. Για να διευκρινίσει περισσότερο ο Αριστοτέλης ότι η κατάκτηση των ηθικών αρετών είναι αποτέλεσμα προηγούμενης άσκησης και πράξης, αναφέρεται στις τέχνες, για να δείξει ότι ο άνθρωπος αποκτά τεχνικές / πρακτικές δεξιότητες, αφού προηγουμένως έχει εξασκηθεί σε αυτές. Τέλος, ενισχύει τη θέση του με παραδείγματα για τις τεχνικές δεξιότητες και τις ηθικές αρετές, από τα οποία φαίνεται ότι ούτε οι τεχνικές δεξιότητες ούτε οι ηθικές αρετές είναι ἔμφυτες, αλλά προϊόντα εξάσκησης και προγύμνασης σε αυτές.

α. Όσα έχουμε μέσα μας εκ φύσεως («ὅσα μὲν φύσει ἡμῖν παραγίνεται») Ο Αριστοτέλης ξεκινάει το συλλογισμό του διερευνώντας πρώτα τι συμβαίνει σε όσα χαρακτηριστικά έχουμε μέσα μας εκ φύσεως. Αυτά έχουν **εκ των προτέρων** μέσα τους τη **δυνατότητα** να πραγματωθούν, αλλά η **πραγμάτωσή** τους ἔρχεται ὕστερα χωρίς να χρειάζεται ο εθισμός, η επανάληψη μιας ενέργειας. Για να αποδείξει τα λεγόμενά του ο φιλόσοφος, χρησιμοποιεί το

παραδείγματα των αισθήσεων: την όραση και την ακοή δεν τις αναπτύξαμε μέσα από την εξάσκηση, αντιθέτως υπάρχουν ήδη αναπτυγμένες μέσα μας και περνάμε αμέσως στη χρησιμοποίησή τους.

β. Οι ηθικές αρετές («τὰς δ' ἀρετὰς λαμβάνομεν ἐνεργήσαντες πρότερον») Αντίθετα, στις ηθικές αρετές προηγείται η **ἐνέργεια**, δηλαδή η εξάσκηση, η επανάληψη μιας ενέργειας, και ακολουθεί η κατάκτηση της ηθικής αρετής. Αλλά για να γίνει η αρετή από προδιάθεση αποκτημένη ιδιότητα, είναι ανάγκη ο άνθρωπος να ασκηθεί σε αυτή. Ο Αριστοτέλης για τον τρόπο άσκησης αναφέρει «γιατί όσα πρέπει να κάνουμε αφού τα μάθουμε, τα μαθαίνουμε κάνοντάς τα («ἀ γὰρ δεῖ μαθόντας ποιεῖν, ταῦτα ποιοῦντες μανθάνομεν»).

Δύο παραδείγματα από την καθημερινή ζωή, που αφορούν τις πρακτικές τέχνες αποδεικνύουν την αλήθεια της θέσης αυτής: για να αποκτήσει δηλαδή κανείς την ικανότητα του οικοδόμου ή του κιθαριστή πρέπει πρώτα να εξασκηθεί στο χτίσιμο ή στο παίξιμο της κιθάρας αντίστοιχα. Αναλογικά με τα δύο αυτά παραδείγματα αναφέρονται τρία παραδείγματα από τον χώρο της ηθικής, από τα οποία φαίνεται ότι οι δίκαιοι, οι σώφρονες και οι ανδρείοι αποκτούν τις συγκεκριμένες ιδιότητες έχοντας ασκηθεί σε αντίστοιχες δίκαιες, συνετές και ανδρείες πράξεις. Αυτό, λοιπόν, που συμβαίνει στις πρακτικές τέχνες, συμβαίνει και στις ηθικές αρετές (αναλογία με τρία παραδείγματα ηθικών αρετών: της δικαιοσύνης, της σωφροσύνης και της ανδρείας): με την επανάληψη και τον εθισμό σε ηθικές πράξεις αποκτούμε τις ηθικές αρετές.

Συνοπτική νοηματική απόδοση του συλλογισμού

1^η προκειμένη: σε όσα υπάρχουν μέσα μας εκ φύσεως προηγείται η ύπαρξη και η δυνατότητα μιας ενέργειας και ακολουθεί η ενέργεια, η πραγμάτωση της δυνατότητας (δύναμις → ενέργεια)

2^η προκειμένη: στις ηθικές αρετές προηγείται η ενέργεια, ο εθισμός και η επανάληψη μιας πράξης και ακολουθεί η κατάκτησή τους. Πράξεις που προσδίδουν αρετή → πράξεις που απορρέουν από την αγαθή φύση.

Συμπέρασμα: οι ηθικές αρετές δεν υπάρχουν μέσα μας εκ φύσεως, αφού δεν ακολουθούν την πορεία όσων υπάρχουν μέσα μας εκ φύσεως.

Η χρήση των χρονικών επιρρημάτων «πρότερον - ύστερον» και «πολλάκις» Προκειμένου ο Αριστοτέλης να αποδώσει τη χρονική προτεραιότητα των δυνάμεων έναντι των ενεργειών (δύναμις → ενέργεια) σε όσα χαρακτηριστικά υπάρχουν μέσα μας εκ φύσεως, συνδέει τις δυνάμεις με το «πρότερον» και με απαρέμφατα ή μετοχές αορίστου που δηλώνουν το προτερόχρονο («ιδεῖν», «ἀκούσαι», «χρησάμενοι»). Αντίθετα, για να αποδώσει την αντίθετη πορεία που ακολουθείται στις ηθικές αρετές (ἐνέργεια → δύναμις), συνδέει τη μετοχή «ἐνεργήσαντες» με το «πρότερον», για να δηλώσει το προτερόχρονο, ή τις μετοχές ενεστώτα «ποιοῦντες» και «πράττοντες», για να δηλώσει το σύγχρονο. Έτσι, αν προσπαθήσουμε να συσχετίσουμε τα παραπάνω με τα παραδείγματα που δίνονται στο κείμενο (αισθήσεις – τέχνες – αρετές) και με τα δύο ζεύγη των αριστοτελικών όρων «πρότερον - ύστερον» και «δυνάμει - ἐνεργεία», προκύπτει το εξής διάγραμμα:

φύσει (αισθήσεις)
πρότερον δυνάμει → ὕστερον ἐνεργεία

ἐξ ἔθους (τέχνες)
πρότερον ἐνέργειες προς κατάκτηση της τεχνικής δυνάμεις → ὕστερον ἐνέργειες από την κατακτημένη τεχνική δεξιότητα

ἐξ ἔθους (αρετές)
πρότερον ἐνέργειες προς κατάκτηση της ηθικής δυνάμεις → ὕστερον ἐνέργειες από την κατακτημένη ηθική ιδιότητα

Χαρακτηριστική είναι η χρήση του επιρρήματος «πολλάκις». Παρόλο που αναφέρεται σε όσα χαρακτηριστικά έχουμε εκ φύσεως, η χρήση του υποδηλώνει ότι για την κατάκτηση των ηθικών αρετών είναι απαραίτητη η άσκηση και η επανάληψη.

Πώς είναι δυνατόν η κατάκτηση της αρετής να είναι μεταγενέστερη, αφού, για να κάνει κανείς μια ενάρετη πράξη (π.χ. δίκαιη πράξη), πρέπει να είναι ήδη ενάρετος (π.χ. δίκαιος); Για να λυθεί αυτή η απορία, πρέπει να σταθούμε σε επισημάνσεις που ο Αριστοτέλης θα κάνει σε επόμενη ενότητα. Οι πραγματικά ηθικές πράξεις, λοιπόν, γίνονται με ηθικό τρόπο και διαφοροποιούνται από τις πράξεις που προηγούνται και επαναλαμβάνονται, με τις οποίες έχουν εξωτερικές ομοιότητες. Επίσης δεν είναι τυχαίες ούτε γίνονται κατόπιν υποδείξεως, αλλά αυτός που τις κάνει, πρέπει:

- α. να έχει συνείδηση των πράξεών του,
- β. να τις έχει επιλέξει ενσυνείδητα και να έχει δηλώσει με σαφήνεια την προτίμησή του γι' αυτές,
- γ. να έχει κάνει τις πράξεις αυτές μόνιμο, σταθερό και αμετάβλητο τρόπο συμπεριφοράς του.

Οι ηθικές αρετές δεν υπάρχουν μέσα μας εν σπέρματι, αλλά τις αποκτούμε με τις πράξεις μας. Όπως σημειώνει και W. D. Ross, για να εξηγήσει το παράδοξο πώς πράττουμε αγαθά έργα, αν δεν είμαστε αγαθοί, υπάρχει διαφορά «ανάμεσα στις πράξεις που προσδίδουν αρετή και σε αυτές που απορρέουν από την αγαθή φύση». Ο Αριστοτέλης εννοεί προφανώς ότι με τις αρετές συνδέονται δύο είδη πράξεων:

- α) οι πράξεις άσκησης με σκοπό την απόκτηση των αρετών, και αυτό αντιστοιχεί στη δυνάμει κατάσταση και
- β) οι πράξεις της αρετής, αφού έχει γίνει ἔξη, μόνιμο γνώρισμα του χαρακτήρα και αυτό αντιστοιχεί στην ἐνεργεία κατάσταση.

Συνεπώς, στην ηθική αρετή και η δύναμις εκδηλώνεται ως ἐνέργεια, ως πράξη προς απόκτηση της αρετής, ενώ η ἐνέργεια ως πράξη εφαρμογής της κατακτημένης ήδη αρετής. Οι ηθικές αρετές είναι αποτέλεσμα ἐμπρακτῆς ενεργοποίησης του ανθρώπου και κατακτώνται με την άσκησή του σε αυτές.

Αισθητικά σχόλια

Στο κείμενο αυτό παρατηρούμε ότι το ύφος του Αριστοτέλη είναι στοχαστικό, λιτό, σαφές και ακριβές. Κυριαρχεί η αντικειμενική και εναργής επιχειρηματολογία και ο επιστημονικός λόγος. Αποφεύγει σκόπιμα τον ποιητικό λόγο, διότι πίστευε ότι η αναζήτηση της αλήθειας υπηρετείται αυστηρά από τη λιτότητα και τη σαφήνεια. Έτσι, τα σχήματα λόγου δεν είναι ιδιαίτερα συχνά. Εδώ, εντοπίζουμε τα εξής:

Αντιθέσεις:

«ή μὲν διανοητική ≠ ή δ' ήθική»,

«ἐξ ἔθους ≠ φύσει»

«ὅσα μὲν φύσει ... ≠ τὰς δ' ἀρετὰς λαμβάνομεν»

«τὰς δυνάμεις τούτων πρότερον κομιζόμεθα ≠ ὕστερον δὲ τὰς ἐνεργείας ἀποδίδομεν»

«οὐ γὰρ ἐκ τοῦ πολλάκις ἰδεῖν ... ἀλλ' ἀνάπαλιν ἔχοντες ἐχρησάμεθα»

Πολυσύνδετα σχήματα:

«καὶ τὴν γένεσιν καὶ τὴν αὐξήσιν»,

«οὐτ' ἄρα φύσει οὔτε παρὰ φύσιν»

«τὰ μὲν δίκαια ..., τὰ δὲ σώφρονα ..., τὰ δ' ἀνδρεῖα ...»

Συσσώρευση αρνήσεων: «οὐδεμία», «οὐθέν», «οὐκ ἂν ἐθισθείη», «οὐδ' ἂν ἐθίζη», «οὐδὲ τὸ πῦρ»,

«οὐδ' ἄλλο», «οὐθέν», «οὐτ' ἄρα ...», «οὔτε παρὰ φύσιν»

Παραδείγματα:

πέτρα – φωτιά

ὄραση – ἀκοή

οικοδόμοι – κιθαριστές

Αναλογίες:

«τὰς δ' ἀρετὰς λαμβάνομεν ἐνεργήσαντες πρότερον, ὥσπερ καὶ ἐπὶ τῶν ἄλλων τεχνῶν»

«ἂ γὰρ δεῖ μαθόντας ποιεῖν, ταῦτα ποιοῦντες μανθάνομεν ... - οὕτω δὴ καὶ τὰ μὲν δίκαια πράττοντες δίκαιοι γινόμεθα

...»

Σχήμα κατ' ἀρσὴν καὶ θέσιν:

«οὐ γὰρ ἐκ τοῦ πολλάκις ἰδεῖν ... ἀλλ' ἀνάπαλιν ἔχοντες ἐχρησάμεθα»

Σχήμα ἐξ ἀναλόγου:

«τὰς δ' ἀρετὰς λαμβάνομεν ἐνεργήσαντες πρότερον, ὥσπερ καὶ ἐπὶ τῶν ἄλλων τεχνῶν»
(ἐννοεῖται : ἐνεργοῦμεν πρότερον)

Σχήμα ἀπὸ κοινοῦ: ἓνα ἀπὸ τὰ εἶδη τῆς βραχυλογίας.

(βλ. σελ. 183 Συντακτικὸ ΑΕ Γλώσσας Α, Β, Γ Γυμνασίου)

«οἰκοδομοῦντες οἰκοδόμοι γίνονται καὶ κιθαρίζοντες κιθαρισταὶ (γίνονται)»

«τὰ μὲν δίκαια πράττοντες δίκαιοι γινόμεθα, τὰ δὲ σώφρονα (πράττοντες) σώφρονες (γινόμεθα), τὰ δ' ἀνδρεῖα (πράττοντες) ἀνδρεῖοι (γινόμεθα)»

Εναλλαγή πρώτου και τρίτου πληθυντικού προσώπου: Παρατηρούμε καὶ σ' αὐτή, ἀλλὰ καὶ σὲ ἐπόμενες ἐνότητες ὅτι, ὅταν ὁ Ἀριστοτέλης ἀναφέρεται σὲ ἀνθρώπους (στοὺς ὁποίους συμπεριλαμβάνει καὶ τὸν ἑαυτό του), χρησιμοποιεῖ τὸ α' πληθυντικὸ πρόσωπο. Συγκεκριμένα, στο κείμενο αὐτὸ χρησιμοποιεῖ οχτὼ ῥήματα σὲ αὐτὸ τὸ πρόσωπο: «κομιζόμεθα», «ἀποδίδομεν», «ἐλάβομεν», «ἐχρησάμεθα», «ἔσχομεν», «λαμβάνομεν», «μανθάνομεν», «γινόμεθα». Ὅταν, πάλι, ἀναφέρεται στοὺς οἰκοδόμους ἢ τοὺς κιθαριστές, χρησιμοποιεῖ τὸ γ' πληθυντικὸ πρόσωπο. Ἡ ἀλλαγὴ αὐτὴ ἴσως νὰ οφείλεται στο ὅτι ὁ φιλόσοφος δὲν εἶχε προσωπικὴ ἐπαφὴ με τὶς τέχνες καὶ τοὺς τεχνίτες καὶ χρησιμοποιεῖ τὸ γ' πληθυντικὸ πρόσωπο, ὅταν πρόκειται γιὰ δεξιότητες ποὺ ἀφοροῦν τὸν καταμερισμὸ τῆς ἐργασίας καὶ συνεπῶς οἱ δεξιότητες δὲν εἶναι γνῶρισμα ὅλων

των ανθρώπων. Αντίθετα, χρησιμοποιεί το α' πληθυντικό πρόσωπο, όταν αναφέρεται στις ηθικές αρετές και συνεπώς σε γνωρίσματα που αφορούν όλους τους ανθρώπους ανεξαιρέτως.

Ωστόσο, μας προβληματίζει ότι σε επόμενες ενότητες εναλλάσσει τα πρόσωπα («γινόμεθα οἱ μὲν δίκαιοι οἱ δὲ ἄδικοι», «οἱ μὲν γὰρ σώφρονες καὶ πρᾶοι γίνονται») ή χρησιμοποιεί γ' πληθυντικό εκεί που θα περιμέναμε α' πληθυντικό («ἀγαθὸς ἄνθρωπος γίνεται», ενώ θα περιμέναμε «ἀγαθοὶ ἄνθρωποι γινόμεθα»). Από τα παραπάνω, λοιπόν, μπορούμε να καταλήξουμε στο συμπέρασμα ότι η χρήση γ' προσώπου δεν αποτελεί συνειδητή επιλογή, αλλά χρησιμοποιείται μάλλον ασυναίσθητα και προσδίδεται μ' αυτόν τον τρόπο ποικιλία στον λόγο. Ας μην ξεχνάμε, άλλωστε, ότι τα κείμενα του Αριστοτέλη προέρχονται από προσωπικές του σημειώσεις, που χρησιμοποιούσε στις παραδόσεις των μαθημάτων του. Είναι, λοιπόν, εύλογο σ' αυτές τις σημειώσεις να έχουν παρεισφρήσει και στοιχεία του προφορικού λόγου.

«ὥσπερ καὶ ἐπὶ τῶν ἄλλων τεχνῶν» Άλλο ένα στοιχείο αυθόρμητου και προφορικού λόγου συναντάμε στη φράση «ὥσπερ καὶ ἐπὶ τῶν ἄλλων τεχνῶν». Ο προσθετικός «καὶ» εδώ είναι περιττός, ενώ ο προσδιορισμός «ἄλλων» υποδηλώνει ότι οι αρετές είναι και αυτές τέχνες, κάτι βέβαια που δεν ισχύει. Κανονικά, λοιπόν, η παραβολική φράση θα έπρεπε να είναι ως εξής: «ὥσπερ ἐπὶ τῶν τεχνῶν». Υπενθυμίζουμε και πάλι ότι τα κείμενα του Αριστοτέλη προέρχονται από προσωπικές του σημειώσεις, που χρησιμοποιούσε στις παραδόσεις των μαθημάτων του. Είναι, λοιπόν, εύλογο σ' αυτές τις σημειώσεις να έχουν παρεισφρήσει και στοιχεία του προφορικού λόγου.

Αραιή είναι η χρήση επιθέτων, ενώ κυριαρχούν τα ρήματα και τα ουσιαστικά.

Ετυμολογικά και ομόρριζα στη Νέα Ελληνική

οὔσης < εἰμί: ανούσιος, εσθλός, ετυμολογία, έτυμον (= επιρρ. αληθώς, όντως, πράγματι), οντολογία, όντως, ουσία, ουσιαστικός, παρόν, παροντικός, παρουσιαστικό.

διανοητικῆς < διὰ + νοῦς: άνοια, διάνοηση, διάνοια, διχόνοια, έννοια, επινόηση, κατανόηση, μετάνοια, νοερός, νόημα, νόηση, νοητικός, νοητός, ομόνοια, παράνοηση, παράνοια, πρόνοια, συνεννόηση, υπόνοια.

ἠθικῆς < ἦθος < ἔθος: ηθικός, ηθικότητα, ηθογραφία, ηθοπλαστικός, ηθοποιός.

ἔχει < ἔχω (θ. σεχ-, ἔχ-, σχ-): ανακωχή, ανθεκτικός, αντοχή, άσχετος, ἔξη, εξής, εξοχή, έξοχος, μέθεξη, πάροχος, πολιούχος, ραβδούχος, σχεδόν, σχέση, σχετικός, σχήμα, σχηματικός, σχολείο, σχολή, σχόλη.

ἐμπειρίας < ἐν + πειράομαι -ῶμαι: άπειρία, άπειρος, απόπειρα, αποπειρατικός, εμπειρία, έμπειρος, πείρα, πείραγμα, πειρακτικός, πείραμα, πειραματιστής, πειραματόζωο, πειρασμός, πειρατής, πολύπειρος.

δεῖται < δέομαι: αδέητος, δέηση, δεητικός, δέον, δεοντικός, δεοντολογία, δεοντολογικός, δεοντολογικώς, δεόντως, ενδεής, ένδεια.

περιγίνεται < περι + γίγνομαι: γενεά, γενέθλιος, γενέθλια, γένεση, γενέτειρα, γένος, γηγενής, γόνος, γυνή, εγγονός, ενδογενής, ευγενής, αγενής, νεογνό, πρωτογενής, γονιός.

παρεκκλίνον < παρὰ + ἐκ + κλίνω: άκλιτος, άκλιτος, ανάκλιντρο, απარέγκλιτος, απόκλιση, έγκλιση, επικλινής, κατάκλιση, κεκλιμένος, κλίμα, κλίμαξ, κλίνη, κλίση, κλιτός, κλιτύς (= πλευρά βουνού), παρέκκλιση, σύγκλιση, υπόκλιση.

δῆλον < δηλώω -ῶ: δήλωση, διαδήλωση, εκδήλωση, συνυποδήλωση, δηλωτικός, εκδηλωτικός.

ἀρετῶν < ἀραρίσκω (= τακτοποιώ, προετοιμάζω, συνδέω): αρέσκεια, αρεστός, άρθρο, αριθμός, αριστείο, αριστοκρατία, άριστος, άρμα, αρμονία, αρμός, δυσαρέσκεια, ενάρετος, πανάρετος, φιλαρέσκεια.

ἐθίζεται < ἔθος: εθιμικός, ἔθιμο, εθιμοτυπία, εθισμός, ἔθος, εἰωθός (< κατὰ τὸ εἰωθός = σύμφωνα με τη συνήθεια), συνήθης.

φερόμενος < φέρω (θ. φερ-, φορ, φαρ-, φωρ-, φρ-, οἰ-, ἐνεκ-, ἐνοκ-, ἐνκ-): αμφορέας, διάφορος, διένεξη, διηνεκής, μεταφορικός, σύμφορος, φάρετρα, φερέγγυος, φερνή (= προίκα), φερτός, φορά, φόρος, φωριαμός(κιβώτιο, μπαούλο, κάσα).

ρίπτων < ριπτέω-ω: κατάρριψη, ριξιά, ρίξιμο, ριπαίος, ριπή, ριπίδι, ριπιδοειδής, ρίψασπις, ρίψη.

πεφυκότων < φύομαι: ατόφυος (< αὐτόφυος < αὐτοφυής = ἀκέραιος, ἀνόθευτος), αυτοφυής, ἐμφυτος, ευφυής, ευφυῖα, ἰδιοφυής, κατάφυτος, μεγαλοφυής, μεγαλοφυῖα, σύμφυτος, τριχοφυῖα, φυλή, φύλο, φύση, φυσικοθεραπευτής, φυσικός, φυσικότητα, φυσιογνωμία, φυσιογνωστής, φυσιολάτρης, φυσιολογικός, φυτικός, φυτό.

δέξασθαι < δέχομαι: ἀκατάδεκτος, ἀναδεξιμῖος, ἀνάδοχος, ἀπαράδεκτος, ἀποδέκτης, ἀποδεκτός, ἀποδοχή, δέκτης, δεκτός, δεξαμενή, δεξιός, διαδοχή, διάδοχος, δοκάνη (αλωνιστικό εργαλείο), δοκάρη, δοκιμάζω, δοκιμή, δοκός, δοχείο, δωροδόκος, εὐπρόσδεκτος, ξενοδόχος, παραδεκτός, παραδοχή, συνεκδοχή, υποδοχή.

κομιζόμεθα < κομίζομαι: ἀνακομιδή, ἀποκομιδή, ἀποκόμιση, διακομιδή, διακομιστής, διαμετακομιστικός, κομιστής, κόμιστρο, μετακόμιση, προσκόμιση, συγκομιδή.

ἐνεργείας < ἐν + ἔργον < ἐργάζομαι: ἀεργός, ἀνενεργός, ἀνεργία, ἀνεργός, ἀπεργία, ἀπεργός, δημιουργία, δημιουργός, διεργασία, ἐνέργεια, ἐπεξεργασία, εργαλείο, εργασία, εργασιοθεραπεία, εργασιομανής, εργαστήριο, εργάτης, εργατικός, εργατικότητα, εργατοπατέρας, εργατοὑπάλληλος, εργατοώρα, ἔργο, εργοδηγός, εργοδότης, εργόχειρο, κακούργημα, κακούργος, καλλιέργεια, κωλυσίαι, μεταλλουργία, μεταξουργία, μουσουργός, ξυλουργός, ὄργανο, ὄργιο, πανούργος, πάρεργο, περιέργεια, περίεργος, προεργασία, ραδιενεργός, ραδιούργος, στιχουργός, συνεργός, υφαντουργία, χειρουργός.

ἀποδίδομεν < ἀπό + δίδωμι: αἰμοδότης, ἀνέκδοτος, ἀνένδοτος, ἀπόδοση, ἀποδοτικός, δόσιμο, δώρο, δωσιδικία, ἐκδοτήριο, μεταδοτικός, ξέδομα, παραδοτέος, πληροφοριοδότης, προδότης, τροφοδότης, φωτοδότης.

ἰδεῖν < εἶδον του ρ. ὁράω-ω (θ. Φορά- < ὁρά-, Fιδ- > ἐ-Fιδ-ον > εἶδον, ὁπ-: ἀνύποπτος, ἀόμματος, αὐτόπτης, διορατικός, εἶδος, εἰδύλλιο, εἰδωλό, ἐπόπτης, ἰδέα, κάτοπτρο, ὀπή, ὀπτήρας, ὀπτικός, ὄραμα, ὄραση, ὀρατός, ὀφθαλμίατρος, ὀφθαλμός, ὄψη, πρόσοψη, ὑπόπτος.

ἀκοῦσαι < ἀκούω: ἀκοή, ἀκουσμα, ἀκουστικό, ἀκουστός, αὐτήκοος, βαρήκοος, εὐήκοος, ξακουστός, ωτακουστής.

ἐλάβομεν < λαμβάνω: ἀκατάληπτος, ἀμεροληψία, ἀμφιλαφής, ἀνεπανάληπτος, ἀντιλαβή, ἀντίληψη, ἀντισυλληπτικό, ἀντισύλληψη, ἀπολαβή, ἀσύλληπτος, δικολάβος, εἰκονολήπτης, ἐπανάληψη, ἐπιληψία, ἐργολάβος, εὐπόληπτος, ἠχολήπτης, ἠχοληψία, θρησκολήπτος, θρησκοληψία, καταληπτός, κατάληψη, καταληψίας, λαβή, λαβίδα, λάφυρο, λήμμα, λήψη, μεροληψία, μετάληψη, παραλαβή, παραλήπτης, περίληψη, προκατάληψη, πρόσληψη, συλλαβή, σύλληψη, ὑπόληψη, χειρολαβή.

ἔχοντες < ἔχω (θ. σχε-, σχ-): ἀπροσχημάτιστος, ἀργόσχολος, ἐνοχος, ἔξη, ἐξής, κατεχόμενα, καχεξία, μέθεξη, παροχή, πάροχος, πολιούχος, προσοχή, πρόσχημα, προσχηματικά, ραβδούχος, σχεδόν, σχέση, σχήμα, σχηματισμένος, σχολείο, σχολή.

ἐχρησάμεθα < χρήομαι -ωμαι: ἀχρησιμοποίητος, ἀχρηστος, δύσχρηστος, εὐχρηστος, ἰδιοχρησία, καταχραστής, κατάχρηση, χρεία, χρέος, χρέμα, χρηματικός, χρέση, χρησιμοθήρας, χρησιμοποίηση, χρήσιμος, χρησιμότητα, χρησμός, χρήστης, χρηστικός, χρηστός, χρηστότητα.

ἐνεργήσαντες < ἐνεργέω-ω: ἀνενεργός, ἐνέργεια, ἐνεργειακός, ἐνεργειοκρατία, ἐνέργημα, ἐνεργητικός, ἐνεργητικότητα, ἐνεργητισμός, ἐνεργοποίηση, ἐνεργός.

τεχνών < τίκτω: ἀπότοκος, ἀρχιτέκτονας, ἀτεκνος, ἀτεχνος, ἐντεχνος, ἐπιτόκιο, ἐπίτοκος, περίτεχνος, τεκνοποίηση, τέκτονας, τεχνική, τεχνολογία, τεχνοκράτης, τοκετός, τόκος.

δεῖ: ἀδέητος, δέηση, ἐνδεής, ἐνδεῖα.

μαθόντας < μαθάνω (θ. μαθ-, + πρόσφυμα «ν» πρὶν ἀπὸ τοῦ χαρακτήρα «θ», + «αν» μετὰ ἀπὸ αὐτόν, + κατάληξη «ω»): ἀμαθής, ἀμαθος, καλομαθημένος, μάθημα, μαθηματικός, μαθημένος,

μάθηση, μαθησιακός, μαθητής, μαθητικός, μαθητολόγιο, μαθητούδι, οψιμαθής (= που μορφώθηκε σε προχωρημένη ηλικία).

ποιεῖν < ποιέω-ῶ: αντιποιητικός, χειροποίητος, δημοσιοποίηση, θεοποίητος, περιποιητικός, ποίημα, ποίηση, ποιητής, προσποιητός.

οἰκοδόμοι < οἶκος + δόμος: αποικία, αποικισμός, αποικιστικός, διοίκηση, ένοικος, ιδιοκατοίκηση, κάτοικος, μετοίκηση, μέτοικος, μονοκατοικία, οίκημα, οίκηση, οικία, κατοικία, οικισμός, οικιστικός, οικογένεια, οικοδεσπότης, οικολογία, οικονομία, οικόπεδο, οικόσημο, οικόσιτος, οικοσκευή, οικότροφος, οικουμένη, παροικία, περίοικος, πολυκατοικία, συγκατοίκηση, συγκατοικος, συνοικία.

κιθαρίζοντες < κιθαρίζω: κιθάρα, κιθάρισμα, κιθαρισμός, κιθαρίστας, κιθαρωδός.

πράττοντες < πράττω (<θ. πρᾶγ + j + ω): απράγμων, άπρακτος, δυσπραγία, εισπράκτορας, είσπραξη, μεταπράτης (= ο έμπορος), μεταπρατικός, πράγμα, πραγματικός, πραγματογνώμων, πρακτέο, πρακτικό, πράκτορας, πρακτορείο, πράξη, σύμπραξη.

σώφρονες < σῶος + φρήν (γεν. φρενός): εθνικόφρων, ευφροσύνη, εχέφρων, μετριοφροσύνη, μετρίοφρων, νομιμοφροσύνη, παραφροσύνη, παράφρων, σωφροσύνη, φρενίτιδα, φρενοβλαβής, φρενοκομείο, φρόνιμος.

άνδρεία < άνήρ (γεν. άνδρός): άνανδρος, ανδραγαθία, ανδράποδο, ανδρείκελο (= ομοίωμα), ανδριάντας, ανδρικός, ανδρισμός, ανδρόγυνο, ανδροκρατία, ανδροπρεπής, ανδροπρεπής, εξανδραποδισμός, εύανδρος (= αυτός που είναι άφθονος σε γενναίους άνδρες // αυτός που φέρνει ευτυχία, ευημερία στους ανθρώπους).

ΠΗΓΕΣ

Αρχαία Ελληνικά, Φιλοσοφικός λόγος, Γ' Λυκείου, Ψηφιακά εκπαιδευτικά βοηθήματα

http://www.study4exams.gr/anc_greek/

Δρ. Ιωάννης Παναγιώτης Αμπελάς, Φιλοσοφικός Λόγος Αρχαία Ελληνική Γραμματεία Ο.Π. Ανθρωπιστικών Σπουδών Γ' Λυκείου

https://akisambelas.files.wordpress.com/2020/01/fakelos_ylikou_g_lyk_d.e.12-19.pdf